

ભાષા સાહિત્યનું અભિન્ન અંગ

સાહિત્ય ભાષા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલી છે. મૂળ તો વાણી અને અર્થનું સાયુજ્ય જેવી રીતે છે તેવી રીતે ભાષા વિના સાહિત્ય નથી અને સાહિત્ય વિનાનો માનવી પશુ સમાન છે એવી સંસ્કૃતની ઉક્તિને ચરિતાર્થ કરે છે. સાહિત્ય માત્ર ભાષાની નીપજ છે. ભાષાને સાહિત્યના સંદર્ભે અને ભાષાને ભાષાના સંદર્ભે તપાસવા જેવું છે પણ અહીં મારે ભાષા શિક્ષણ અને સાહિત્ય શિક્ષણની ચર્ચા કરવી છે.

સૌ પ્રથમ ભાષાની વાત કરીએ તો 'આદિલોક' નામના મેગેજીનમાં પ્રો. આનંદકુમાર વસાવાનો લેખ છે તેમાં આપેલી માહિતી મુજબ " ઈ. સ . 1956ની વસ્તીગણતરી મુજબ ભારતમાં 1652 ભાષાઓ હતી. આજે 243 ભાષાઓ શેષ રહી ગઈ છે. અર્થાત્ છેલ્લા ચારેક દાયકાઓમાં ભારતમાં 1418 ભાષાઓ લૂપ્ત થઈ ગઈ છે. ગુજરાતમાં વડોદરાશહેરમાં કાર્યરત ભાષા-સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્રએ કરેલા સર્વેક્ષણમાં 800 જેટલી ભાષાઓ ભારતમાં જીવીત હોવાના પ્રમાણો મળ્યાં છે. લૂપ્ત થયેલી અથવા મરણાસન્ન મોટાભાગની ભાષાઓ આદિવાસી ભાષાઓ છે. ભાષાઓનું આટલાં મોટા પ્રમાણમાં લૂપ્ત થવું સામાજિક વૈવિધ્ય બાબતે સ્વયં એક ચિંતાનો વિષય છે. એક ભાષાના લૂપ્ત થવાની સાથે જ જે તે ભાષા-સમુદાયનું પારંપરિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ખેતી-પશુપાલન, વનસિ(ઔષધિ) વિદ્યા, કળા, સાહિત્ય, કસબ, ચિંતન, રીતરિવાજો, મનોરંજનના સાધનો, પરંપરાગત વિધિવિધાનો વગેરે ખતમ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં આગંતુક ભાષાઓનું જ્ઞાન અને ડહાપણ પોતાનું કરવાની સ્થિતિ આવી પડે છે. ભાષાના ખતમ થઈ જવાની સાથે જે તે સમુદાય પોતાની પારંપરિક ઓળખ ગુમાવી દે છે."

શિક્ષણના વિકાસના ત્રણ તબક્કાઓ પ્રો. મનસુખ સલ્લા જણાવે છે. તેમાં ભાષાને શિક્ષણના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે તો ગણાવે જ છે, સાથે સાથે સર્જનાત્મકતા એટલે કે કોઈપણ કળા અને એમાં પણ સાહિત્યકળાનો મહિમા જણાવે છે. માનવતાનો વિકાસ, સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ અને જે કંઈ કરીએ તે શ્રેષ્ઠ કરીએ તેના પર ભાર મૂકે છે.

ગણેશ દેવીનો મૂળ અંગ્રેજી લેખ 'ભાષાનું સ્વત્વ: જ્ઞાન, સમાજ અને વાક્ય ભ્રંશ' નો અનુવાદ કાનજી પટેલ અને રૂપાલી બર્કએ કર્યો છે. તેમા એમણે ભાષા વિશે બહુ જ વિસ્તારથી છણાવટ કરી છે. એમણે કહ્યું છે કે "સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિની ભારતીય પરંપરાઓમાં સાહિત્યિકમાં સિખિત અને મૌખિકનો સમાવેશ છે. આ બન્ને જુદા કરવા જતાં એકનો કે બેઉનો હાસ થાય છે." એમ કહીને વાણીની ચર્ચા, લેખન, હસ્તલેખન, મૌનની ભાષા, મનની ભાષા, કથનની વાર્તા, વિચારધારા, સર્જકતા પર ભાર મૂકે છે અને આખરે ભાષાના અસ્તિત્વ સાથે જોડાયેલી સઘળી બાબતોને એક તાંતણે ગૂંથવાનો પ્રયોસ કરે છે.

ભાષા એ સાહિત્યનું સૂક્ષ્મ ઉપાદાન છે, જે શબ્દ સાથે જોડાયેલું છે. શબ્દની સાથે વર્ણ કે અક્ષર કહીએ છીએ તે છે. જ્યારે શબ્દનું કે અક્ષરનું ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે તેમાંથી નાદ ઊભો થાય છે અને આ નાદનું સૌંદર્ય એ વાણીનું સૌંદર્ય છે. સાહિત્ય એ આમ તો વિચારની નીપજ છે. વિચારની પરિશુદ્ધતા એ ભાષા દ્વારા ઘડાય છે અને ભાષા

દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. મારા આ પેપરમાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યને કેન્દ્રમાં રાખીને કેટલાક ઉદાહરણો અને તારણો આપવામાં આવ્યા છે.

વાત ભાષા અને સાહિત્યની છે. ભાષા એ કેવળ વ્યવહાર ઉપયોગી સાધન નથી પણ તેનાથી આપણી પરંપરા અને સંસ્કૃતિ જીવંત બને જ છે. માતૃભાષાને મળેલું ગૌરવ અને માતૃભાષામાં રચાતા સાહિત્ય માટેનો આપણા પ્રત્યેક ગુજરાતીનો ધર્મ શું હોય શકે ? આજે બોલાતી – લખાતી ગુજરાતીને આપણે પ્રેમાનંદના સમયથી એટલે કે સત્તરમી સદી આસપાસના સમયગાળાથી ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ. તે પૂર્વે અપભ્રંશ અને જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની તરીકે ઓળખાતી આપણી ભાષાનું શુદ્ધરૂપ આજની ગુજરાતી છે. આજે આપણે આપણી ભાષા અને સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો ચાર શતકના સમય પછી પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશ મુજબ પ્રાદેશિક બોલીનો વ્યાપ જોવા મળે છે. ભાષા પરથી બોલીમાં આવી ગયાને ! પણ આપણે માત્ર ગુજરાતી ભાષા લખાતી અને ઉપયોગમાં લેવાતી, વર્તમાનપત્રો અને સમાચાર માધ્યમો દ્વારા જનસમુદાય સુધી પહોંચતી ભાષાનો વિચાર કરવો રહ્યો. મધ્યકાલીન કવિ શિરોમણિ પ્રેમાનંદે પોતાની ભાષાના ગૌરવ માટે પાઘડી નહિ પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી. (પાઘડીનું મૂલ્ય આજે કેટલું સમજાશે, ખબર નહિ) ત્યાંથી નર્મદ અને મહાત્માગાંધી સુધી આવતા કોશ હાંકતો કોશિયો પણ સમજી શકે તેવી ભાષાના સાહિત્યની જીકર કરેલી. આ સઘળી બાબતોના અવલોકન પરથી આપણે એવા તારણ પર આવવાનું રહ્યું કે આજે આમ સમુદાય કે આમ ગુજરાતીમાં કેટલું અને કેવું ?

ભાષા અને સાહિત્યના સંવર્ધન માટે કેટકેટલા વિદ્વતજનોએ અથાગ પ્રયાસ અને પ્રયત્નો કર્યા છે. આજે આપણે ત્યાં ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ની જોડણીને માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ઉપરાંત ઊઝાની જોડણી, લોકમિલાપની જોડણી વિશે પણ ખાસ્સી તરજોડ થઈ. પરિણામસ્વરૂપ આજે જેટલી ગંભીરતા ગુજરાતી ભાષાની જોડણી માટે લેવાવી જોઈએ તેટલી લેવાતી નથી. એવું સતત લાગ્યા કરે છે. શાળા-કોલેજ કક્ષાએ ભણાવતા ગુજરાતી માધ્યમના પાઠ્યપુસ્તકો અને ગુજરાતી સાહિત્યના પાઠ્યપુસ્તકો પણ આ તબક્કો જોવા જોઈએ. સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં રચાતી કૃતિઓ અને તેના નીવડેલા સર્જકો અને પ્રકાશકો આ બાબત ગંભીર જરૂર છે પણ કેટલાક વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોની ભાષાને અશુદ્ધ ગુજરાતી કહીશું કે બોલચાલની ગુજરાતી કહીશું ? આ વાતની નોંધ એટલે લેવી જોઈએ કે આટઆટલાં વર્ષો પછી પણ તેના માટે સાહિત્યિક સંસ્થાઓ કે સરકાર, વિશ્વવિદ્યાલયો કે વિદ્યાપીઠો ભવિષ્યમાં શું કરી શકે ? કેવી રીતે કામ થઈ શકે ?

ગુજરાતી ભાષાની વાત આવે ત્યારે જોડણીનો પ્રશ્ન પણ જોડાયેલો જ રહે છે. ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ના સંદર્ભે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી” સાહિત્યની ભાષાએ પણ ચોક્કસ પ્રકારની જોડણીનો સ્વીકાર કરેલો છે. કોશની કામગીરી માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને બિરદાવવી રહી. જોડણી અને નૂતન શબ્દ નિર્માણની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. આપણે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં કેટલાયે સંસ્કૃત, તત્સમ, દેશ્ય, ફારસી, અંગ્રેજી શબ્દો રૂઢ થયેલા છે. રોજબરોજના વ્યવહારમાં પણ આવા અસંખ્યા શબ્દોનો ઉપયોગ આપણે સહજતાથી અને સરળતાથી કરીએ છીએ.

ભાષાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે લખાતી અને બોલાતી ભાષા, જેમાં સાહિત્ય સર્જનને પૂરેપૂરો અવકાશ છે. કળાનું આભિજાત્ય સૌંદર્ય ભાષા દ્વારા પ્રગટે છે. બોલચાલની ભાષા અને સાહિત્યની ભાષાને આપણે સ્પષ્ટ પણે જુદા પાડી શકીએ છીએ. સાહિત્યમાં ખપમાં લેવાની ભાષાનો મહિમા સાહિત્યસર્જકની આગવી અને પોતીકી નીપજ

છે. સાહિત્યની ભાષાના માધ્યમથી ઘટના, પાત્રો, વાતાવરણ અને જીવંતતા પ્રગટાવવાનો સુયોગ સાહિત્યકાર પાસે છે.

આપણી પ્રાચીન, મધ્યકાલીન કે અર્વાચીન કવિતા-સાહિત્ય ભાષાના નિખારની અભૂતપૂર્વ ઘટના ગણાવી શકાય. કવિતા-સાહિત્યમાં પ્રગટતો શબ્દ એ ભાષાની ઉત્તમોત્તમ અભિવ્યક્તિ છે. સર્જકે સર્જકે ભાષાનું પોત જુદું તરી આવે છે. એને આપણે સર્જની શૈલી ગણીએ છીએ પણ એ વાસ્તવમાં સર્જકની ભાષાશૈલી છે. દરેક સર્જક પાસે એમના સાહિત્યની આગવી કડી હોય છે, જે ભાષા દ્વારા ઓગળીને એકરૂપતા સિદ્ધ કરે છે. ભાષાના અવનવા ઘાટ કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ. ચરિત્રસાહિત્ય, નાટક વગેરે સ્વરૂપોના માધ્યમથી ભાષાને નવો ઘાટ મળે છે.

સાહિત્યમાં પ્રયોજાતી ભાષાની વાત કરીએ તો તેમાં આવતા પ્રતીકો, પ્રતિરૂપો, કલ્પન, અલંકારો, છંદોલય, કહેવત, રૂઢિપ્રયોગો, દ્વિરૂક્તિઓ, શબ્દશક્તિ, કાવ્યગુણ, ગદ્યની આગવી તરેહ વગેરે દ્વારા સાહિત્યની ઉજ્જવળતા સિદ્ધ કરવાની પ્રયુક્તિ લેખે સર્જક તેને ખપમાં લે છે. સાહિત્યનું સૌંદર્ય આખરે તો તેની ભાષા દ્વારા ઉપજાવી શકાય છે. જ્યારે શિક્ષણમાં તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે ત્યારે શિક્ષણને સંવેદનશીલ બનાવી શકીએ છીએ. કાવ્યની એક જ પંક્તિ દ્વારા ભાવ સ્થાપિત થાય છે. તેનો નિરામય આનંદ સાહિત્યનો વિશેષ તથા તેની ઉપલબ્ધિ ગણાવી શકીએ.

નરસિંહ-મીરાની ભક્તિકવિતા, અખા-શામળના છપ્પા, પ્રેમાનંદના આખ્યાનો કે દયારામની ગરબી, દલપત-નર્મદની કવિતા કે નિબંધોનું ગદ્ય, સરસ્વતીચંદ્ર, ભદ્રંભદ્ર જેવી નવલકથા, બ. ક. ઠાકોરના સોનેટ, ન્હાનાલાલની ગીતકવિતા, કાન્ત-કલાપીની કવિતાની આહલાદકતા, ગાંધીજી-કાકાસાહેબની ગદ્યછટા, સુંદરમ્ - ઉમાશંકરની કાવ્યબાની, મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથા, ર. વ. દેસાઈની કથારસની અમીછાંટ, રા. વિ. પાઠક - ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં આવતી ભાષાની ઝલક, મેઘાણી-પન્નાલા પટેલની પ્રાદેશિક લહેકાવાળી ભાષા, દર્શક, મડિયા, પેટલીકરની સામાજિક નિસબત, રાજેન્દ્ર-નિરંજનની કવિતાની સૌંદર્યમુગ્ધ પદાવલિ, સુરેશ જાષીની બદલાતી સાહિત્યની નવી ભાષા, મધુરાય, રાવજી, મણિલાલ, બક્ષી, ચિનુ મોદી, લા.ઠા., સિતાંશુ યશચંદ્ર, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સુમન શાહ, મનોજ ખંડેરિયા, રમેશ પારેખ, અનીલ જોષી વગેરે સર્જકોની ગદ્ય-પદ્યમાં વિહરતી ભાષાના અવનવા અને અનવદ્ય સ્વરૂપોએ ભાષાનો નિખાર અને એ દ્વારા સાહિત્યના શિખ સુધી પહોંચવાની મથામણ તથા શિક્ષણના માધ્યમ લેખે તેનો ભરપૂર ઉપયોગ કરી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું નવું નજરાણું રજૂ કર્યું છે.

વાત આગળ ચલાવીએ તો ભાષા જેવી જ પરિસ્થિતિ ભાષામાં રચાતા સાહિત્યની છે. કવિતા આનંદનો પર્યાય જ હોવો જોઈએ. વાર્તા કે નવલકથામાંથી કશુંક ભાથું નીપજવું જોઈએ. આ બધી જ બાબતોને આમ સમુદાય સુધી પહોંચાડવા માટે આજે આપણા માધ્યમોની ભૂમિકા શું હોય શકે. તાજેતરમાં જ આવા પ્રકારની એક કામગીરી દર્શક ફાઉન્ડેશન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સહયોગથી શ્રી મનસુખ સલ્લાના સંયોજન તળે અને આદરણીય રઘુવીર ચૌધરીના માર્ગદર્શન તળે ગ્રામભારતની અમરાપુર મુકામે વાંચન-લેખન શિબિર યોજાયો. જેમાં ગુજરાતભારના પાંત્રીસેક નવયુવક-યુવતીએ ભાગ લીધો. તેમાંથી ઘણું જ નીપજી આવશે તેવી આશા છે. કારણ કે સૂઝપૂર્વક, ઝીણવટભર્યું કામ થાય છે. એક તબક્કે આપણે ત્યાં એવો હતો કે ધારાવાહિક નવલકથાની બોલબાલા હતી. ચિત્રલેખા કે અભિયાન, જન્મભૂમિ કે ફૂલછાબ જેવા સામયિક-પત્રો દ્વારા ઘણી નીવડેલા સર્જકો મળ્યાં અને ગુજરાતી વાચકવર્ગએ પ્રેમ પણ આપ્યો. ઉપરાંત ગુજરાતમાં અને અન્ય ભાષી રાજ્યોમાં પણ

સરકારી કાર્યક્રમો અંતર્ગત કે સાહિત્યિક સંસ્થાઓ દ્વારા ભાષા, સાહિત્ય, શિક્ષણ વિકાસના અનન્ય કાર્યક્રમો થતા જ રહે એ અને એ દ્વારા જાગૃતિ કેસમાજ ઉપયોગી કાર્યો થતાં હોય છે. આજે આ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. ટેલિવિઝનનો અતિરેક, યંત્રવત જીવનશૈલીને કારણે પરિણામ જુદું જ જોવા મળે છે. ભાષા અને સાહિત્યને આમાંથી કેવી રીતે મુક્ત કરવું મોટો પ્રશ્ન છે. ચિંતાનો વિષય તો એ છે કે આવનારા સમયમાં ભાષા અને સાહિત્યનું ગૌરવ આપણે સહુ સાથે મળીને કેવી રીતે કરી શકાય.

ભાષા સાહિત્યનો ઉપયોગ જ્યારે શિક્ષણ સાથે જોડાય છે ત્યારે શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય તે ઈચ્છનીય છે. પાઠ્યાના શિક્ષણમાં સાહિત્ય દ્વારા જ્ઞાનોપાસના અને માહિતી તથા સંસ્કૃતિનું સીધું સાદુ આદાન-પ્રદાન માતૃભાષા શિક્ષણ દ્વારા થવું જોઈએ. આપણી ભાષાના સંવર્ધન માટે, સાહિત્ય માટે અને શિક્ષણ માટે ભાષામાં બોલવું, લખવું, વાંચવું, વિચારવું એ ક્રિયા નિરંતર ચાલે તો ભાષા, સાહિત્ય અને શિક્ષણનો સંગમ અવશ્ય છે.

*****

ડૉ. સંજય મકવાણા

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંકુલ

રાંધેજા

જિ. ગાંધીનગર

Copyright © 2012 - 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat